

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐ

Հայերէն գրաբան լեզուի յատկութեան
վրայ :

ԲԱՆԱՐՏԻՍ երեսը եղած լեզուները երկուք կը բաժնուին . կենդանի , և մեռեալ կամ գիտնական : Կենդանին ան է , որ ազգ մը մինչև ցայսօր կը խօսի . մեռեալ ան՝ որ չխօսուիր , հապա միայն գրքերու մէջ կը կարդացուի , ու աղէկը՝ հին գրքերու մէջ , և գիտունք միայն գիտեն ան ու կը գրեն . ինչպէս է օրինակ իմն Յունաց հելլենացի լեզուն , լատինը , և առանց երկբայութեան նա և գրաբան հայերէնը , որուն գրաբան անունն ալ վրան է :

Բայց վախեմ որ քիչ ատենէն այդչափ պատուոյ անունն ալ պիտի կորսնցնէ . վասն զի անհամեմատ աւելի աշխարհաբառ կ'եղեն հիմայ գրքեր ու գրուածներ , քան թէ գրաբառ , մանաւանդ շատ կարդացողները : Բսել է որ ազգին գիտնականքն ալ իրենց լեզուն կը թողուն , ռամկին կը յարմարին՝ օգտի համար : Եւ աս աշխարհաբառն ալ օրէ օր երթալով կը պակսի կ'իյնայ ազգին բերնէն . մինչև ատեն պիտի գայ , կարծեմ , որ գրաբան անունը ինք պիտի յափշտակէ :

Հայերէն լեզուն ասանկ խեղճութեան ատենը գրաբանին յստակութեանը վրայ խօսելնիս կարելի է որ զարմանք երևնայ ումանց , գուցէ և շատին : Բայց մէյմը որ՝ կենդանի լեզուաց համար այնչափ պէտք չըլլար աս խնդիրս , հապա մանաւանդ մեռեալ լեզուաց համար . ինչու որ կենդանին սովորութեամբ կը սորվուի . և սովորութիւնը ուր որ կը քաշէ կը տանի նէ , երթալու է . իսկ մեռեալը գրքերէն , և մանաւանդ հին գրքերէն

կը սորվուի , և ահա հոն պէտք կ'ըլլայ ընտրութիւնը : Եւ մըն ալ որ՝ որչափ ալ մեռած է նէ գրաբառ լեզունիս ու երթալով պակսելու վրայ , սակայն գիտենք որ գեռ գոնէ հայրենասէր իմաստնոց և գիտնոց առջին իր յարգը ունի և իր շնորհքը կը փրնտուի : Եւ պատճառներուս համար անպատշաճ չսեպեցինք աս խնդրիս վրայ համառօտ մը գրել :

Եւ լեզուներնուս յստակութեան շնորհքին ընտրութեանը վրայ թէպէտ և ընդհանրապէս միաբան են գիտնականք ազգիս , բայց հնուց 'ի վեր երբեմն երբեմն յոմանց խօսքով և գրով՝ կամ թէ ըսենք գործքով՝ քիչ մը նոր և օտար վարդապետութիւն և օրինակ ալ դուրս ելած կը գտնուի անձնական կարծիքով կամ կողմնասիրութեան հոգւով , որ չգիտցողներուն մոլորութեան պատճառ կրնան ըլլալ , և հայերէն լեզուննորէն մէկ ուրիշ տեսակ մը խանգարման : Եւ ասն այսօրիկ պէտք սեպեցինք որ աս ընտրութեանս վրայօք քանի մը հարկաւոր տեղեկութիւններ տանք անաչառ ոգւով , առանց անձնական կարծիքի և կողմնասիրութեան , և միայն լեզունիս օգտին համար : Եւ որ համար ան կարծիքները հանողներուն անունն ալ չենք տար հոս տեղս . կը խնայենք իրենց պատիւը . վասն զի մեր միտքը և փոյթը հակաճառութիւն և վիճաբանութիւն չէ ուրիշին դէմ , որուն և իցէ , հապա պարզապէս ճշմարտութեան և օգտի սէր , և փնասին դէմը առնել :

Եւ լեզուի իստակութիւն կամ յստակութիւն ըսելով՝ կ'իմանանք օտար լեզուի բառէ և ոճէ մաքուր և զուտ ըլլալը , և ան լեզունիս յատուկ՝ և որչափ կարելի է նէ նախնական անխառն պարզութիւնը և սեփականութիւնը : Եւ անկ է նէ՝ կրկին է յստակութիւնը . բառի և ոճոյ : Եւ որովհետեւ գրաբառը հին գրքերէ կը սորվուի , աս երկու յստակութեան վրայ քննելու ենք մեր հին հեղինակները .

վասն զի ամէնը մէկ յստակութեան տէր չեն, ինչպէս ամէնքս գիտենք և կը վկայենք. և դժուարութիւնը աս ճանաչմանս վրայ չէ, հապա անոնց ընտրութեանը կերպին վրայ. զի անկից կը կախուի անոնց յստակութեան վրայ մեր ըրած դատաստանը և ուրիշներուն հետեւելու կանոնը: Եւ աս ընտրութիւնը կարճ կերպով հասկըցընելու և ազգին առջին դնելու համար՝ կը հարկաւորինք հեղինակներնիս ըստ այնմ ընտրութեան դաս դաս բաժնել:

Եւ դասերը թէ որ ժամանակի վրայ բաժնենք, ճամբան չելէր, ու խնդիրը չենք կրնար լուծանել: Օրօրինակ թէ որ ըսենք, առաջին ժամանակ՝ առջի թարգմանչաց, երկրորդ ժամանակ՝ երկրորդ թարգմանչաց, երրորդ ժամանակ՝ հինգերորդ դարէն մինչև ժի կամ ժի դարը. և առջի ժամանակը բոլոր՝ ամենէն վեր բռնենք, անկէ ետև երկրորդը, ետքը երրորդը: Ասան զի մէյմը որ խիստ հին գրքերնիս շատը թարգմանութիւն ըլլալով, թարգմանիչը ո՛վ են եղեր և որը որ ատեն թարգմանուեր է, նոյն իսկ աստուածաշնչին մէկ քանի գրքերը երբ և որը որմէ թարգմանուած են, յայտնի չէ: Եւ և հին հեղինակներնուս ալ մէկ քանին յայտնի չէ որ կարգէն են. առջի թարգմանիչ աշակերտներէն, թէ երկրորդ կարգիներէն: Այ՛մ ալ որ նոյն ժամանակի մէջ եղող հեղինակները կամ թարգմանիչները ամէնքը մէկ ջուր չեն: Օրօրինակ, թէ որ աստուածաշունչը և Եզնիկը մէկ կարգ դնելու ըլլանք Եւսեբիոսի քրոնիկոնին ու անոր եկեղեցական պատմութեւր հետ ու Սժբնացոյն հետ, կամ Եղիշէն Ղաւիթ անյաղութին հետ նէ, մեծապէս կը սխալինք ըստ բազմաց հմտագունից. զի երկինք յերկրէ մէջերնին հեռաւորութիւն կայ: Ար ըսել է թէ՛ կամ անոնք մէկ ժամանակի գործքեր չեն, կամ նոյն ժամանակի գրքերը ամէնը

մէկ հայու ոճ չեն: Եւ աս բանիս ինքնիրեն կը վկայեն ամէնքաջ հայագէտք, որ ան գրքերը կարգացեր են:

Եւ մէկ սխալ բաժանմունքը չորս հինգ մեծ ֆուս ալ հետը կրնայ բերել: — Այ՛մը որ՝ երկրորդ և երրորդ ժամանակին մէջի ընտիր՝ և առաջին ժամանակին մէկ քանիէն ալ վեր հեղինակները՝ կը սկսինք անոնցմէ վար բռնել. զոր օրինակ Եղիշէն, Ղազար Փարպեցին, Ղարիբոր արշարունին, Եգնատիոսը, և այլն. որ իրենց արդար յարգին և արժանեացը դէմ կ'ըլլայ, և մեզի հետեւողութեան սխալ կանոն:

Երկրորդ՝ ինչ բան որ առջի ժամանակին գրող մէջ գտնենք նէ, չար և բարի, ան միայն աղէկ է ըսելով կ'առնենք, միւս ժամանակաց ընտիր հայկաբան հեղինակներուն ալ լաւագոյն և ազգային բառով և ոճով զրուցածը կը նետենք: () րինակ իմն ողբերգութիւն և ողբերգակ ըսելու տեղը՝ երգահանութիւն և երգահան կ'ըսենք. կատակերգութիւն և կատակերգակ ըսելու տեղը՝ չաղութիւն և կոմիէան կամ երգապարտ կ'ըսենք. քերթող կամ բանաստեղծ ըսելու տեղը՝ պետ կամ Վիպասան կ'ըսենք: Եւ անց քննելու և հասկընալու որ ան երգահանութիւն և երգահան զնողը ո՛վ է նէ քրոնիկոնին մէջ, ոչ եթէ տրագոմիա, տրագոմիոս և տրագոմիոս բառերուն բուն հին առմունքով ճիշդ միտքը հասկընալով կամ հասկըցընելով դրեր է, հապա յետին դարու: Յունաց առմունքով, որ տրագոմիա կ'ըսէին ամէն բանաստեղծական երգի, ինչպէս յայտնի է յունագիտաց. և ինչուան այսօր ալ Յոյնք Խառնութիւն կ'ըսեն, որ նոյն բառին աւրածն է: Եւ այս մտքով՝ երգեցի ալ թարգմաներ են մեր նախնիք նոյն բառը՝ քրոնիկոնէն լաւագոյն թարգմանութեան մէջ, այսինքն Սկեբերանին Սատթէի մեկնութեան մէջը. որ եթէ կոյր զկուրայն հետեւիլ պէտք ըլլար նէ, ասոր մանաւանդ հետեւելու և երգեցի ըսելու էր: Ահայն այլ

նախնիք ուղիղ միտքը թէատրոնի խաղ
ըլլալը հասկընալով յետոյ, և հայու
իդէայով աւելի մօտ հասկըցընելու
զելով՝ դրեր են ողբերգութիւն, ողբ-
երգակ կամ ողբերգակ քերթող: —
Եւսպէս ըսելու է երգադարձին հա-
մար ալ: — Իսկ իմիջեանը և պէտքը բը-
նաւ բան մը չէր նշանակէր հայու լե-
զուի մէջ. և Վիպասանը կամ պատմիչ
միայն կը նշանակէր, կամ բանաստեղ-
ծութեան մէկ տեսակը միայն:

Եւսանկ է նաև ճարտասանին հո-
տոր ըսելը, քերականին՝ գրամարտիկոս
կամ դպիր, բնականին կամ բնախօսին՝
փիլիսոփայ, փիլիսոփայ, ոտանաւորին
կամ տաղին «արիս» կամ Վէպ: Եւ ուրիշ
բան ըսել չէ, բայց եթէ կամ հոռ-
մերէն խօսիլ, որ լեզուի յստակութե-
շատ դէմ բան է, կամ հայու բառե-
րուն գաղափարները բոլոր տակն ու
վրայ ընել ու խառնափնդորել, որ հոռ-
մերէն խօսելէն ալ գէշ է: Եւ չի-
տեմ ինչպէս կ'ըլլայ, որ մէկը հոռմի
բառերուն նիւթական թարգմանու-
թեանը համար՝ այնչափ ատելութիւն
և բարկութիւն ունենայ երկրորդ թարգ-
մանչաց հետ, և աս բուն իսկ զուտ
հոռմերէն բառերը՝ ոչ միայն իբրեւ
ուելի հասկանալի բան մը, հապա
իբրեւ ազնուագոյն բան մը՝ սիրով ընդ-
ունի: Եւ այն ոսկեղէն ժամանակի
յստակ լեզուն խօսողներն ու գրողնե-
րը չիտեմ ինչ համարում կրնային ու-
նենալ ատանկ թարգմանութեանց
վրայ: Եւ որ հիմակուան ազգային
համարումէն չափելու ըլլանք, շատ
գէշ գուշակութիւն կ'եղէ: Եւ ահա
ասոնց նման բաներ կրնան հասկը-
ցուիլ հաւանաբար Խորենացւոյն ան
խօսքով որ կ'ըսէ՝ թէ «Վանգի ան-
գէտք էին մերում արուեստի, ի բա-
զում մասանց թերացեալ գործն գը-
տանէր», մէկ արուեստ բառին տակ
իմանալով ամէն տեսակ թարգմանու-
թեան պէտք եղած հմտութիւնները,
որոնց պակասութիւնը ասանկ անյար-
մարութիւններու պատճառ կ'ըլլար:
Եւ աս հմտական և փիլիսոփայական

ճշդութիւնը հին թարգմանութեց
ոմանց մէջը պակաս ըլլալը ճանչնալէն
ու վկայելէն ետքը, ալ պիտի չտարա-
կուսինք թէ Խորենացւոյն ատ խօսքը
ինչ կը նշանակէ. և պիտի ընդունինք
որ հին թարգմանչաց ամէն ըրածը
ամենակատարեալ բան չէր, ուստի և
թէ անանկ թարգմանութեանց հա-
մար ալ էր Խորենացւոյն ատ խօսքը:

Երրորդ, ալ գէշը ան կ'ըլլայ՝ որ ինչ
բան որ առջի միայն հետեւելի կարծուած
ժամանակին մէջ չտեսներ կամ չգըտ-
նենք նէ, թէ և երկրորդ և երրորդ
ժամանակներուն մէջ խիստ աղուոր և
հայերէն մտքով ըսածը գտնենք, ան
ալ կը մերժենք՝ չենք ընդունիր. ու
իբրեւ թէ մենք զմեզ առջի ժամանա-
կին թարգմանչաց կամ հեղինակաց
մէկը սեպելով, կը սկսինք մենք անոնց
տեղը նոր նոր ինքնահնար և ըստ քը-
մաց բաներ յարմարցընել: Ինչպէս,
բանի մը նիւթ կամ պատճառք կամ
իրք և տարերք՝ իրաց և էքս ըսելու
տեղը, որ փիլիսոփայական բառով առ-
արկայ ըսեր են ոմանք, կ'ըլլենք կ'ը-
սենք յանդիմանակաց. անմարմին և չանձ-
նաւոր կամ իմանալի և մտաւոր ը-
սելուն տեղը, որ ոմանք վերացեալ
ըսեր են, կ'ըսենք պարզաւ. բանա-
կան արուեստ կամ տրամաբանութիւն
ըսելուն տեղը, կ'ըսենք խօսառն. սո-
վորութիւն ըսելու տեղը, որ փիլի-
սոփայական բառով ունակութիւն ը-
սուեր է, կ'ըսենք ըմբռնութիւն, որ ա-
մենեւին անանկ բան չնշանակէր. քեր-
թուած կամ քերթած մը ըսելու տե-
ղը, հրահան կ'ըսենք. բառ ըսելու տե-
ղը՝ բարբառ կ'ըսենք. բայ ըսելու տե-
ղը՝ երբեմն բառին տեղն ալ՝ բան կ'ը-
սենք. հանճարեղ մարդուն երեւա-
կայութիւնը կամ երևոյթ, պատկեր՝
կերպարանք և տեսիլք մտաց ըսելու
տեղը՝ ամէն տեղ կ'աւանդենք կ'անցնինք
հարկ կ'ըսենք. ու ըստ այնմ կը գրենք,
օրինակ իմն, թէ Երգ վիպասանութեան
զստեղծուած ինչ հարկից յան-
դիման կացուցանէ. և աւելի գէշ ու
անյարմար՝ Եւսանայն արուեստ ստեղ-

ծուծն իմն ցնորից է կ'ըսենք . որով հան-
ճարեղ բանաստեղծները և արուես-
տաւորները ցնորեալ մարդիկ կ'ըլլան .
վասն զի աս կարծեմ կը հասկըցուի
բառին յատուկ նշանակութեամբը :
Եսանկ երեւակայեալ բառերով լե-
զուն խառնափնդորելէն . ետքն ալ,
մենք պաշարեալ ըլլալով կը կարծենք,
ու կը գրենք ալ, թէ բառերուն ճշ-
դութիւնը և որոշմունքը բանեցընե-
լով և սովորութեամբ կ'ըլլայ . ու
չենք մտածեր որ ատ բանիդ համար՝
նախ պէտք է ազգը իր հազարաւոր
տարուան սովորութեամբ բանեցու-
ցած բառին միտքը մոռնայ կամ մէկ-
դի դնէ :

Եւ հոգիէս առաջ կուգայ չորրորդ
փնաս մ'ալ, որ երբոր բուն հին նախ-
նեաց մէջ մէկ մտքով մը, թէ և ընդ-
հանրապէս ուղիղ մտքով մը, գործա-
ծուած ըլլայ բառ մը, բայց ետքի հե-
ղինակաց առմունքը աւելի ճշգրտով՝
ուրիշ մտքի առեր ու սովորական ըրեր
է նէ, մենք կ'առնենք կ'անցնինք հին
նախնեացը, ու ան միայն առաջ քշել
կը նայինք, որպէս թէ միւս հեղինա-
կաց բառը անիծած ու նզոված ըլլար .
ու մենք մեզի չենք հարցըներ թէ
ո՞վ նզովեց, բայց եթէ մենք միայն .
և որով իշխանութեամբ . ասոր պա-
տասխանը չիտեմ : () որ օրինակ, հին
նախնիք աստուածաբանութեան՝ աս-
տուածխօսութիւն ըսեր են . բայց
ետքի հեղինակը ու հիմայ մենք ի-
րաւամբք աստուածխօսութիւն կ'ի-
մանանք մանաւանդ Եստուծոյ խօ-
սիլը մարգարէից հետ, կամ հրեշտա-
կի և մարգարէի ձեռքով՝ ազգի մը
հետ : Իսկ աստուածային իրաց գի-
տութիւնը սորվեցընող ուսմանը ըսեր
են և կ'ըսենք աստուածաբանութիւն :
Վերականութեան, ոտանաւորի ա-
րուեստին և բանաստեղծութեան՝
ընդհանուր մտքով մը ըսեր են հինե-
րը դպրութիւն, վիպագործութիւն,
վիպասանութիւն . իսկ քիչ մը ետքի
հեղինակը լեզուին ըսեր են քերական-
ութիւն, տաղաչափութիւն կամ չա-

փաբանութիւն, քերթողութիւն կամ
բանաստեղծութիւն . վասն զի դպի-
րը և վէպը անորոշ են . առջինը ընդ-
հանրապէս գրագէտ և գրագիր (հե-
տի) կը նշանակէ . երկրորդը՝ կամ
պատմութիւն կը նշանակէ կամ պատ-
մական քերթուածը միայն :

Եսանկ աս իրեք կերպովս ալ՝ նախ-
նի հեղինակաց իսկ ընկալեալ իդէա-
ներուն դէմ ելլելը, ու միայն ամե-
նէն հինը՝ աղէկ գէշ, ճիշդ՝ ոչ ճիշդ,
բռնելու երթալու է ըսելը, բոլոր լե-
զուն ու ամենուն միտքը խառնափն-
դորել կ'ըլլայ . անանկ որ՝ այնպիսի
գրուածքը կարծեմ միայն գրողը կը
հասկընայ, ան ալ հիմկուհիմայ . քա-
նի մը տարիէն ետեւ վախեմ որ գրողն
ալ չհասկընայ : Եւ ասն զի մարդուս
միտքը միշտ կը փոփոխի . և թէ որ 'ի
ընէ աղէկ միտք է նէ, հետզհետէ
զարգանալով և բանեցընելով կը հա-
սուննայ կը կատարելագործի . անանկ
որ աս տարուանս հաւնածին եկած
տարի չհաւնիր :

Հինգերորդ, ոչինչ ընդհատ մեծ
փնաս մ'ալ ան կ'ըլլայ որ՝ ինչ նոյնա-
նշան բառ որ առջի թարգմանչաց ը-
սած ժամանակներնուս մէջ գործա-
ծուած չգտնենք նէ, թէ և բուն
հայու պատուական բառ է, կ'արհա-
մարհենք, չենք բանեցըներ, և միայն
ան առջի թարգմանչացը կ'առնենք
կ'անցնինք . բանեցընողներն ալ իբրեւ
թէ հերետիկոսի կամ բարբարոսի մը
տեղ կը դնենք : () որ օրինակ, սքան-
չելիք ըսելու տեղը՝ հրաշ ըսելը, կամ
նշանագիրին արաբ ըսելը՝ եօթը դժոխ-
քի արժանի մահացու մեղք կը սե-
պենք : Եւ այնպէս կը զգուինք ու կը
գանգտինք, որպէս թէ հրաշքը Ես-
տուծոյ բառ մ'ըլլար, և տառը՝ Եստու-
ծոյ բառ մ'ըլլար : Եւ որով լեզուին բառերը
քիչնալով՝ կ'աղքատնայ, կը խեղճնայ
ու կը տկարանայ : Եւ ոչ երբեք ալ
կրնանք ցուցընել թէ ատ բառերը
հին թարգմանչաց ատենը չկար կամ
թէ արհամարհելի են եղեր, և ոչ
թէ՝ դիպուածով եղեր է որ չեն գոր-

ծածուեր, կամ թէ մէկուները աւելի սովորական են եղեր ան ատենը, իսկ ասոնք քիչ սովորական. և քիչ սովորական ըլլալը հայութենէն չհաներ բառը. մանաւանդ որ բարդութեանց և ածանցմանց մէջ խիստ հին ատենն ալ կ'երևնան. ինչպէս հրաշքը հրաշակերտ բառին մէջ, և այլն: Եւ թէ և ըսենք որ բնաւ ալ սովորական չէր ան ատենը ան բառերը, հայու ազգը միայն ան յիսուն տարուանը մէջ հայ ազգ էր, ետեւէն եկողները նոյն հարց որդիքը չէին, Վամշաթքայէն եկեր էին: Հապա մենք արդեօք ուսկից կուգանք. չըլլայ թէ Տեւտոններէն, որ հայու բառերը չենք ճանչնար:

Եւ հնասիրութեան հոգիէն առաջ կրնայ գալ մէկ բաղձանք կամ ջանք մ'ալ, որ ըստ ինքեան գովելի է. այս ինքն՝ նոր ուսմանց բառերը յստակել, և գէշերուն տեղը լաւը դնել: Բայց երկու բան դիտելու է ասոր մէջն ալ. — Ս'էյմը որ՝ մինակ նախնեաց բառ բանեցընեմ ըսելով, այլ և այլ բանի նոյն բառ չկապուի. զոր օրինակ *théorie*ին ալ՝ *observation*ին ալ. նիստաւորութիւն չըսուի. *problème*ին ալ՝ *apologue*ին կամ *fable*ին ալ ասան չըսուի. *démonstration*ին կամ *preuve*ին ալ՝ *induction*ին ալ՝ *recommandation*ին ալ ընծայութիւն չըսուի. *balance*ին ալ՝ *pendule*ին ալ չ'ըսուի. *rotation*ին ալ՝ *mouvement circulaire*ին ալ չ'ըսուի. շահանք, շահանքայ շարժումն չըսուի. *dogme*ին ալ՝ *théorème*ին ալ հրաման չըսուի: Ասան զի աս բանս շատ տեղ մեծ խառնակութեան և շփոթութե պատճառ կրնայ ըլլալ: — Ս'էյմ'ալ որ՝ նոր ուսմանց բառերուն տեղը բուն նախնեացը չենք որ գտներնէ, շատ լաւը և շատ յարմարը դնելու ենք, և մենք մեզի ալ միաբան ըլլալու ենք, թէ որ ծաղր չենք ուզեր ըլլալ: () օրինակ իմն *pathétique*ին կարեւոր որ ըսենք, *mathématiques*ին՝ ուսողութիւն կամ մաթեմատիկեան ուսումն, *mé-théore*ին պօսողի էր, *élastique*ին և *élasticité*ին՝ վարելի, վարելութիւն, մենք

զմեզ կը խաբենք՝ ուրախանալով որ. պէս թէ շատ զարմանալի և նախնեաց պէս բառ գտանք. բայց այլք կարծեմ՝ աւելի իրաւամբք կը զարմանան մեր տղայական ուրախութեանը վրայ: Եւ անկ չըլլայ որ ութը տասը բան շտկեմ ըսելով, անդին ետքը բոլոր ուսմանց լաւ լեզուն ալ նորէն շինել պէտք ըլլայ: — Իսկ մենք մեզի միաբան ըլլանք ըսելնիս ան է որ, օրինակ իմն, *scolastique*ին հայու բառով դըպրոցական ըսելուն տեղը՝ հոռմընանք ու սոփոստիկեան ըսենք, ու ետքը նոյն տեղը հայութիւննիս միտք իյնայ ու *mystique*ին խորհրդանշան ըսենք նէ, ո՞վ չխնտար քթին տակէն:

Եւ յաջափ հերիք ըլլայ բառից յստակութեան վրայ. որ իրաւ ան ալ խիստ պէտք է հայ լեզուին յստակութեանը համար. բայց թէ որ մտուրնիս դնենք թէ բառերնիս բուն հին կը բանեցընենք, անանկ է նէ մեզմէ աղէկ հայերէն գրող չկայ, սխալ և տըղայական բան դրած կ'ըլլանք մտքերնիս: Ասան զի բառերը առանց յստակ ընտիր աղու որ հայերէն ոճի՝ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ աղու որ հայերէն ձայն մը կամ թէ ըսենք ղօղանջիւն մը: Երկուքն ալ մէկտեղ պէտք է: Աստի մենք հիմայ երկուքին վրայօք ալ քննելով մեր հին նախնիքը, ըստ այնմ դաս բաժնենք անոնք. տեսնենք որ տեսակ բաժանումը աւելի խելքի և գործադրութեան կանոն ըլլալու յարմար կուգայ ամենուն մտքին:

Հայերէն գրականութիւնիս թարգմանչաց ատենէն ինչուք ժք կամ ժգ դարը աղէկ քննելու որ ըլլանք, իրեք տեսակ այլ և այլ մատենագրութիւն կը գտնենք: Ս'էյմը անոնցը որ բուն յատուկ հասարակաց ընտել հայու ոճով գրեր են: Երկրորդ անոնցը որ գաւառական կամ ինքնահնար ոճով մը գրեր են: Երրորդ անոնցը որ օտար լեզուի խառնուրդ մտուցեր են:

Եւ ջի դասը կը գտնենք ան գրքերուն մէջ, որ ինքիւրեն յայտնի է՝ թէ նախնիք բոլոր հայ ազգին համար

գրեր կամ թարգմաններ են, ու բոլոր ազգն ալ ամէն տեղ, ամէն ատեն, ընդունեն որ կը բանեցընէ եղեր, ու հիմայ ալ կ'ընդունի ու կը բանեցընէ, կը հասկընայ ու համ կ'առնէ. ինչպէս է Եստուածաշունչ գիրքը, Ժամագիրքը, պատարագամատոյցը, մաշտոցը և շարականը: Եսոնք ազգային գրքեր ըլլալուն՝ երկբայութիւն չկայ. և ահա ասոնք կ'ըլլան մեզի օրինակ բուն ազգային լեզուն և ոճը ճանչնալու և ընտրելու: Ուստի և մէկալ հեղինակներէն անոնք պիտի յատուկ ազգային ոճ սեպենք, որոնք որ ասոնց նման են կամ կը մօտենան, որ ատենի մարդ ըլլայ նէ ըլլայ: Ասան զի ազգ մը իր յատուկ ոճը բոլորովին չկրնար մոռնալ ու թողուլ կամ փոխել, թէպէտ և ոմանք ոմանք կրնան ծռիլ ու մոլորիլ. որուն օրինակը թըշուառաբար չի ալ պակսիր: Ես կարգէն կամ դասէն են, օրինակ իմն, Բագթանգեղոսը, Բիւզանդը, Կորիւնը, Եղնիկը, Եղիշէն, Սանդակունին, Փարպեցին, Կորենացին պատմութեան մէջ շատ տեղ, Խոսաւորչին, Յաճախապատումը, Սկեբերանին քանի մը մեկնութեանց բուն հին թարգմանութիւնները, Եւրոպի, Սեբերիանոսի ճառերը, Կիւրղի երուսաղէմացոյ Կոչումն ընծայութեանը. վարիններէն՝ Շիրակացին, Բըշարունին, Խոսրով, Բաստիվերտեցին, Սարգիս, Իգնատիոս, Շնորհալին, Սիւրբար գոչը: Եսոնց անխիղճ կրնանք հետեւիլ թէ բառերուն, թէ ոճերուն, առանց վախնալու որ ազգային լեզուն և ոճը աւերենք. վասն զի ասոնք են հաւատարիմ աւանդապահք հին նախնեաց լեզուին. բաց ի քանի մը մանր մունր բաներէ, որ հմուտ վարպետը և վարժութիւն թիւնը կը սորվեցընէ: Եղիշէին քանի մը Պարսից բառ բանեցընելը խիղճ չըլլայ ոմանց. զի անոնք Պարսից արքունեացը և անոնց ազգին և օրէնքին մասնաւոր աւմունքի բառեր ըլլալուն՝ բանեցուցած են, և լեզուի

յատակութեան փնաս մը չեն տար ինչպէս աստուածաշնչին և միւս ընտիր գրոց ալ քանի մը եբրայական կամ յունական բառերը, որոնց կամ ճիշդը չկար հայերէն՝ որ դնէին, կամ թէ կար ու չեն գրեր նէ՝ վրանիս պարտք մը չեն գրեր որ առանց հարկի մը մենք ալ անոնք առնենք անցնինք:

Երկրորդ դասը, ըսինք, գաւառական կամ ինքնահնար ոճով մը գրեր են: Ես աս եղած կ'ըլլայ՝ կամ ան ատենի գաւառի մը յատուկ մասնաւոր բառեր և կերպեր բանեցընելով, որ հասարակաց ազգային լեզուին մէջ այնչափ չեն լսուիր. կամ աւելին վեր երենալու և զարմանալի ըլլալու համար նորութիւն փնտռելով և նոր հեղինակ ըլլալ ուզելով. զի հին ատենը ընտիր պարզ գրաբառը հասարակաց ամենուն լեզուն էր: Եսանկ է Կորենացին պատմութեան առջի գրքին մէջ, ճառերուն մէջ, և մանաւանդ Պիտոյից գրքին մէջ՝ թէ որ անորն է նէ: Ես կամ տաճկական և արաբական դպրութիւն ազգին մէջ մտնելէն՝ ասիական ճոռոմութիւն մը ու փարթամութիւն մը ոմանց փառաւոր երենալէն եղած կրնայ ըլլալ. ինչպէս է ընդհանրապէս () ճնեցիին ոճը, Յովհան կաթողիկոսին, Բրծրունիին, Եարեկացիին, Սագիստրոսին, և այլն: Եսոնց հայերէն ըլլալուն երկբայութիւն չկայ. բայց ինչպէս ըսինք՝ իբրեւ անձնական ոճ կամ իբրեւ գաւառական և մասնաւոր Ժամանակի մը ոճ սեպուելու են: Եստրանօք շատ բան, մանաւանդ բառ, կրնայ առնուիլ ասոնցմէ. ևս առաւելոր բանն որ ալ աղուոր հայերէնով առջի դասէն չունինք. բայց ոչ երբեք առջի դասին հաւասար կամ անկէ վեր կրնան սեպուիլ՝ ոչ բառից ընտրութեան և ոչ ոճի կողմանէ:

Երրորդ դասը, որ օտար ոճ խառնէր է ըսինք նէ, երկուք է: — Սէյմը որ ասորիէ թարգմանած ըլլալով, թէպէտ բառերն ու ասացուածքն ըն-

տիր առջի դասին պէս, բայց ասորիի ծանր՝ դանդաղ և ճապաղ կամ ըսենք երկայնախօս ձանձրալի ոճն ու դարձուածքն առեր են. ինչպէս Աւստրիոսի եկեղեցական պատմութիւնը, Սժբնացոյն Օգոս գիրքը, Լփրեմի գործերը:—Սէյմ'ալ որ հոռմէ թարգմանած ըլլալով, կամ թէ և քովէ շարադրած, բայց թարգմանչին յունասիրութենէն ըսեմ, չէ նէ հայերենի խամուութենէն, յունաբանութի կը հոտին:

Բայց աս յունաբան հեղինակներն ալ իրեք տեսակ են:—Սէյմը որ անանկ թաթխած ու բոլորովին ծրթուած յունաբանութիւն ունին, որ հայու ականջ մը բնաւ ամենեւին բան չհասկընար. ինչպէս Վաւթի անյաղութին թարգմանութիւնները, որ նիւթական թարգմանութեամբ բառերու ալ, ոճի ալ, և լեզուի մասնաւոր անսովոր կերպերով ալ բոլորովին հոռում է:—Երկրորդ՝ որ իրաւ շատ յունաբան են, բայց հայերէն աղէկ գիտցողը աշխատանք կրնայ քիչ մը բան հասկընալ. ինչպէս նոյն Վաւթի Սահմանաց գիրքը, Փիլոնի շատ տեղերը, Պղատոնի քանի մը գործերը:—Երրորդը որ շատ աւելի մօտ է ազգային ոճին և հասկանալի հայու ականջի, ինչպէս Աւստրիոսի քրոնիկոնը, Ղեքսանդրի պատմութիւնը, Լիւսացին, Լազիանդացին. թէպէտ և ասոնք ալ շատ հեռու են առջի դասին յստակութենէն: Շատին կարծիքին նայելով՝ Խորենացիին Պիտոյից գիրքն ալ աս կարգս է:

Երոնք յունաբան որ կ'ըսուին նէ, անանկ չէ թէ միայն ասոնց մէջ կը գտուին հելլենական ոճեր. հասպա առջի և մանաւանդ երկրորդ դասին մէջ ալ կան գրեթէ ամէն ան ոճերը, բայց քիչ՝ ցանցառ, ասդին անդին ցանած, և խոհեմութեամբ առանց մութ ձգելու բանը՝ իրենց բոլոր հայերէն պարզութեանը հետ ան ալ քալեցուցած են: Շատը ընտանի ու սովորական ալ են եղեր լեզուններնուս,

մինչև գրեթէ կարելի ալ չէ այսուհետև իբրև միայն յատուկ յունական կտրելնետել: Իսկ ասոնց՝ մանաւանդ առջի և երկրորդ կարգիներուն յունաբանութիւնը խռկած և շարունակ չարն և բարին մէյտեղ թնձուկ ու չքակուելու կծիկ մը եղած է. թող որ աս երկու կարգը յունական բառերը նիւթապէս թարգմանելով ալ կը դնեն, որ ևս առաւել անիմանալի կ'ընէ բանը հայու ականջին, և առջի դասին մէջ չկայ ամենեւին ատբանդ, և ոչ ալ ասորիէ թարգմանութեանց մէջ:

Եր ամենակ ասորախօս և յունաբան հեղինակները, մանաւանդ առջի և երկրորդ տեսակ յունաբանները ամենեւին զգուշալի են հայերէն ոճի յրատակութիւն փնտռողին. երրորդ տեսակն ալ զգուշութեամբ կարգալի և հետեւելի: Երանկներէն աղուոր հայերէն բառեր կամ մէկ մասնաւոր աղէկ զրուցուածք մ'որ գտուի նէ՝ առջի և երկրորդ դասին նման, անոնք միայն կրնայ առնուիլ, և ոչ թէ բոլոր բոլորովին ոճին ու ամէն դարձուածքին հետեւիլ:

Եր յունաբան հեղինակներուն հոռմէ նիւթապէս թարգմանած բառերուն վրայ՝ խոհեմութիւն և իրաւունք սիրող անձինք իրեք բան ալ գիտնալու են: Օր թէպէտ և ամէնքս ալ ազգովին չենք այնչափ սիրեր աս հոռմըցած հեղինակները, բայց չափէ դուրս և արդարութեան դէմքան ալ ըսելու չէ:

Սէյմը ան է գիտնալիքը, որ սխալ չկարծենք թէ ամէն տեղ անանկ նիւթապէս թարգմանած անիմանալի կամ անսովոր բառեր չիներ են: Օրինակ իմն, չըսենք թէ 'ի բաց կալ ըսելուն՝ միշտ Բաղալ ըսեր են, յայտնել կամ երեւցուցանել ըսելուն՝ Բաղալալ, առնել կամ յարգարել ըսելուն՝ Բաղալալ, անհնազանդութիւն կամ ստունգանութիւն ըսելուն՝ Բաղալալ, գիտութիւն ըսելուն՝ Բաղալալ, համեմատել ըսելուն՝ Բաղալալ:

դասել, հակառակիլ ըսելուն՝ յաղթաւրել, ընթեռնուլ ըսելուն՝ վերծանել. զի այս զըպարտութիւն կ'ըլլայ անոնց վրայ, ինչպէս որ գրքերնին կեցեր են՝ կը վկայեն :

Երրորդ, սխալ կ'ըլլայ կարծելը՝ թէ ետեւէն եկող հեղինակները այդպիսի յունաբան բառերը չարն ու բարին անխտիր խառն գործածեր են : Հոգիդ սիրես, քանի՜ հոգի կայ որ զարմանք կամ հիացումն ըսելու տեղը՝ արարչացութիւն ըսեր է, կրթելին՝ ներաշնչել, մատենագիրին՝ շարագիր, արբանեակին կամ աշակերտին՝ յարակեռող, միաբանութեան՝ շարահայտութիւն :

Երրորդ, սխալ կարծելը և ըսելը զըպարտութիւն կ'ըլլայ, թէ այն յունաբան բառերէն շատ մըն ալ այնչափ մտեր է ազգին մէջ, որ մինչև բուն աղէկ ազգայինները բոլորովին մոռցուեր ու խափանուեր են : Արպէս թէ ալ այնուհետև չէ մնացեր սարահայտութեան տեղը՝ ձեռնագիր ըսող, ներգործելին տեղը՝ ազգել կամ աջողել, ներհային տեղը՝ առաջիկայ կամ մօտաւոր, Բաղիւսացանքի տեղը՝ յօգել կամ նիւթել, կազմել, շինել. վերադարձին տեղը՝ դէտ կամ ուստիկան, շարակալին տեղը՝ բանի մը յօգակապ կամ զօդ ըսող մը չէ մնացեր : Իտակ չէ այդ դատաստանը, ինչպէս յայտնի կը բողոքեն նախնեաց գրքերը. և անկարելի ալ է՝ որ ազգ մը իր բուն յատուկ ազգային մտքով ըսուած բառը մոռնայ կամ ձգէ, ու օտար իդէայով շինուածը առնէ անցնի : Եւ բառերէն քանի մը հատ մնացեր են ալ նէ տեղ տեղ, ուսումնական և մանաւանդ թարգմանած գրքերուն մէջ մնացեր են. ուրիշ տեղ մանաւանդ քովէ շարադրած գրքերուն մէջ՝ ազգը իր բառերը չէ մոռցեր, չէ կորուսեր : Այն քանի մ'ալ կայ նէ մոռցուած, հոն ալ իրաւունք մը կայ. զի այնպիսի բառ է, օրինակ իմն, որ որոշ անմիտքը չտար, կամ տեղը ուրիշ լաւագոյնը գտուած ու գրուած է ուրիշ

հեղինակներէ : Օր օրինակ, հոռմի *ὑπόστασις* բառին հիմակուան աստուածաբանական առմունքով մէկը չըսեր Գոյաւորութիւն : Եւ կարծել թէ անբառին դիմացը աս է միայն ամէն տեղ յարմարը, մեծ սխալ է : Այն զի նախնեաց գոյաւորութիւն դրած տեղը, բառին կազմութեւն նայելով՝ որ Գոյաւորէն կ'ելլէ անմիջապէս, հոն ան էր յարմար հոռմի բառին մտքին (Սմատ. Ժ. 21). բայց նոյն հին նախնիք աւելի յարմար ըսեր են ըստ տեղւոյն էութիւն, գոյութիւն, բընութիւն, հաստատութիւն, անձնաւորութիւն, ինքնութիւն : Այս ամէնը թողուլ ու ամէն տեղ գոյաւորութիւնը առնել անցնիլ, աղքատ խելքի նշան կ'ըլլայ, և միանգամայն սըխալ :

Այս ամէն ըսածներնուս վրայօք տես Սաղմավէպիս հերոսան Սեպտ. 267—271 :

Նա առ է մեր ընտրութիւնը և մեր բաժանմունքը : Հիմայ թող այլք տեսնեն թէ որ կերպ ընտրութիւնը և բաժանմունքը շիտակն է՝ ուղիղ դատմունքով, և ազգին մտքին յարմար, և նախնեաց հետեւելուն օրէնքը և ուղիղ ճամբան ցուցնող : Եւ հակառակ կարծիք կամ մոլորութիւն ունեցողներն ալ, գէթ 'ի շնորհս լեզուին և իրենց պատուոյն, ետ կենան գոնէ ուրիշը գլխէ հանելէն, մանաւանդ թէ ըսելու է՝ գլխէ հանելու ջանքէն : Օյ չենք կարծեր որ ասանկ յայտնի բանի մէջ մէկը գլխէ ելլէ :

Այն կրնայ ըսել մեզի իրաւամբք թէ ո՛ւր են ատ բաներուդ մէկիկ մէկիկ փաստերն ու ցուցմունքները. առանց փաստի և ցուցմունքի բան գրելը դիւրին չըլլար նէ, ճշմարտութիւն ալ այսչափ սուղ և դժուարագիւտ չէր ըլլար, և ոչ աղէկ մատենագիրները : — Իրոս է. բայց մենք ալ հաւասար և աւելի իրաւամբք պատասխան կուտանք՝ որ ոչ եթէ չունինք, հապա երկան կ'ըլլար, և աս տեղս յատուկ գիրքը չէ. հիմկու հիմայ

այսչափն ալ շատ է հասկըցողին : Ալ
կը հարցընենք՝ թէ ատ հարցմունքը
մեզի ընողը՝ հակառակ կարծիքէն
ինչ փաստեր ու ցուցմունքներ տեսեր
է որ մեզմէ ալ կը պահանջէ : Էզուի

ամէն մէկ բանը անանկ շատ պատ-
ճառներով ու փաստերով ամենուն
ցուցընելու չգար , ու հարկ ալ չէ .
ազգին ականջն ու ախորժակն է անոր
'ի բնէ դատաւորը . ազգը կը դատէ :

Հ . ԱՐՍ . Բ

ԱՇԽԱՐՀ ԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սինկափուր :

ՍԻՆԿԱՓՈՒՐ քաղաքը ասկէ տաս-
նըեթը տարի առաջ գրեթէ նորէն չի
նեցին Լնգղիացիք արևելեան Հնդ-
կաստանի ծայրը՝ Սինկափուրի նե-
ղուց ըսուած տեղը : Ըս քաղաքը ու-
րովհետև մօտ է Սումատրա , Դաւա ,
Պորնէյ կղզիներուն և Հնդկաց ար-
շիպեղապոսին ուրիշ կղզիներուն , ու
դիմացէն կ'անցնին Հնդկաստանէն
ու Եւրոպայէն Չին գնացող նաւե-
րը , իրեն դիրքը վաճառականութեան
խիստ յարմար ընկած է : Վաճառա-

կանութիւնը ազատ է հոն ու ամե-
նեւին տուրք չունի . աս պատճառաւ
քիչ ատենի մէջ շատ առաջ գնաց .
1819^{ին} հազիւ թէ քանի մը Սալե-
զիացի ձկնորսներու տնակներ կային
հոն , ու գրեթէ աւազակներու բնա-
կարան էր . իսկ հիմա շատ մեծ քա-
ղաք մը ձևացած է՝ որ գրեթէ 40,000
բնակիչ ունի :

Ըմէն ազգէ վաճառականներ կը
գտնուին մէջը . այսինքն Հայ , Չի-
նացի , Բրաբացի , Հնդիկ ու Լնգ-